

Ключевые слова: систематизация преступлений, родовый объект, уголовная ответственность, правосудие, судопроизводство.

Summary

The article deals with issues of systematic crimes against justice, in particular, to supplement the Criminal Code of Ukraine a special rule which would provide criminal penalties for violation of life, health, property, safety of participants in all relations covered by generic object offenses contained in Section XVIII of the Criminal Code of Ukraine "Crimes against justice."

Key words: ordering crimes, generic object, criminal responsibility, justice, proceedings.

Отримано 10.04.2012

І. М. РИЖОВ

Ігор Миколайович Рижов, кандидат юридичних наук, докторант Національної академії Служби безпеки України

ТЕРОРИЗМ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ АСПЕКТ

Сучасний тероризм становить собою масштабне антисоціальне явище, що охоплює усі сфери суспільних відносин та впливає на механізми геополітичних трансформацій. Це потребує розробки і впровадження нових, більш дієвих соціально-правових механізмів попередження такого роду дій, цивілізованих форм вирішення соціальних конфліктів, що породжують тероризм. Їх розробка неможлива без ретельного вивчення історичних, соціальних, юридичних, кримінологічних та інших процесів, що відбуваються в суспільстві, які визначають походження та історико-еволюційне формування тероризму.

Науково-теоретичній розробці проблеми боротьби із тероризмом присвячена певна кількість праць науковців різних спеціальностей як у вітчизняній літературі, так і в працях закордонних авторів. Достатньо глибоко соціально-політичні аспекти проблеми тероризму проведені терорологами В. В. Вітюком, Ю. С. Горбуновим, С. Г. Кара-Мурзою, Ю. М. Антоняном, Б. Корз'є, Р. Фірі, Б. Дженкінсом, М. Креншоу, Р. Малей, А. Шейлі та деякі іншими. З сучасних вітчизняних теоретичних праць інтерес представляють дослідження В. О. Глушкова, В. П. Ємельянова, В. В. Крутова, В. Ф. Антипенка, В. А. Ліпкана. Більшість з них присвячено кримінологічному аспекту тероризму як злочину, але потреби практичного формування комплексної системи заходів протидії тероризму в Україні спонукають до вивчення, узагальнення і використання досвіду боротьби з цим явищем і, що найбільш важливо, до активізації наукових розробок по дослідженню як самого феномена тероризму (поняття, витоки, причин функціонування, соціального базису), особливостей його проявів у різних країнах¹. Незважаючи на наявність численних наукових досліджень, присвячених проблематиці формування теророгенності соціальних систем, поза науковим обігом залишилося головне питання – визначення тероризму як соціального процесу, в той час як більшість досліджень проводилося в контексті правових його дефініцій. Це значно ускладнює процес подальшого вивчення стану соціуму в умовах соціальних процесів, які динамічно розвиваються, та унеможлиблює формування практичних рекомендацій (як у програмному, так і в тактичному плані) щодо підвищення ефективності форм і методів організації протидії. Актуальність даної статті полягає у тому, що робиться спроба проаналізувати тероризм як соціально-небезпечне явище, з позицій філософського аналізу задля уточнення сутності його авторської дефініції.

Слово «тероризм» припускає подвійність змісту. Тероризм може розглядатися як відповідна ідеологія, як соціальний процес і як конкретна дія. Це єдиний вид злочинної діяльності, що допускає подвійний об'єкт – безпосередню жертву терористичного акту й опосередковану, – жертву психологічного впливу. При цьому вид злочину, що використовується для терористичного акту, не може бути конкретизований. Це може бути будь-яка протиправна дія, пов'язана з людськими жертвами, або без таких. Сутність поняття «тероризм», як конкретної дії, як правило, ілюструють відповідними статтями з кримінального кодексу або традиційно прийнятим у суспільстві поняттям. При цьому, зміст цього поняття побічно відбиває стиль влади. Так, американські політологи вважають що тероризм це «погроза чи використання насильства в політичних цілях окремими особами чи групами, що діють як на боці, так і проти існуючого уряду, коли їхні дії спрямовані на те, щоб вплинути на більшу чим безпосередні жертви кількість людей»². Як показує визначення, ціль тероризму як дії зводиться до факту залякування, тобто скоєння такої дії, що здатна викликати суспільний резонанс, ввести більшість суспільства в стан віртуального страху. Кінцева мета тероризму як соціальної системи – корекція алгоритму соціального керування в суспільстві шляхом залякування суспільства, при цьому не має значення, про який тип соціального керування мова йде. Це може бути режим влади в суспільстві, світовий порядок або принцип керування усередині організованої злочинної групи або трудового колективу. Тероризм як ідеологія – остаточна віра в перебудову світу подібними методами. Саме тому, питання сутності

тероризму має фундаментальний характер, проблема його тлумачення може бути віднесена до філософської.

Філософія не вперше впритул стикається з проблемою терору та тероризму: німецька філософія вивчала терор Великої французької революції, сучасна філософська еліта формує свій погляд на події 11 вересня та породжені ними соціальними змінами. Життєвий досвід, як правило, породжує нові філософські конструкції – у відповідь на радянський та нацистський терор була сформульована філософська конструкція тоталітаризму, знакові події сучасності дуже гостро ставлять питання зв'язку причин сучасного тероризму та його наслідків, що мають занадто високу ціну для суспільства.

Термін «терор» вперше ввів Аристотель для визначення особливого типу жаху, який охоплював глядачів трагедії у грецькому театрі. Це був жах перед небуттям, представлений у формі болю, хаосу, руйнації. Ідея використання реального жаху для завоювання та утримання влади, стара, як сама влада. Ще єгипетські фараони застосовували для залякування таку картельну санкцію, як штучний голод – пересипали канали, великі території постигала засуха, наставав голод, а з ним жах цілих поколінь. Як наслідок, безумовне сприйняття влади фараонів. Епоха великої французької революції породила гільйотину, радянська влада ефективно відтворила, значно вдосконаливши, ці прийоми, «створивши» ГУЛАГ та Голодомор, фашисти – Освенцім та Голокост. На жаль, незважаючи на те, що з тих часів пройшло дуже багато часу, сьогодні в світі існують спеціальні тюрми на кшталт Абу-Грейб чи Гуантанамо, відбувається насильство у всіх можливих формах, від тортур – до інформаційного впливу³.

Події 11 вересня треба інтерпретувати як передвістя нової епохи у цивілізаційному прогресі, точку, яка символізує апогей періоду нового глобального протистояння, його силової фази – точніше війни⁴. Витоки цієї війни треба шукати у боротьбі за контроль над енергоресурсами євразійського блоку, який розташований у так званому «стратегічному еліпсі» – від Азербайджану через Туркменістан і Казахстан до Саудівської Аравії, Іраку, Кувейту і персидської затоки. Саме в цьому регіоні й відбувається так звана «війна з тероризмом»⁵.

Якщо традиційний тоталітаризм, який вбачають феноменом двадцятого століття, спрямований на переробку людської сутності, тоталітаризм двадцять першого сторіччя ставить задачу повної переробки і трансформації соціальних систем у відповідності до шаблонних ідеологічних установок з особливим типом політичного строю, відповідним чином уніфікованим, зведеним до середньостатистичного, що важливо, з відповідним відношенням до міждержавних силових структур та військових блоків, які використовуються в політичних цілях. Таким політичним режимам зручніше нав'язувати алгоритм соціального управління, що генерується державами-домінантами та глобальними соціальними альянсами. Логічно припустити, що неприйняття цього алгоритму породжує протилежне за сутністю явище – організований опір, однією з популярних форм якого є міжнародний тероризм.

Лозунги боротьби з тероризмом з успіхом використовуються різними режимами для виправдання силових акцій, які, як правило, порушують суверенітет незалежних держав. Найбільш відомий приклад, своєрідний тоталітарний максимум – вторгнення США та збройного контингенту держав антитерористичної коаліції у Афганістан (2001) та Ірак (2003). Такі дії необхідно розцінювати як терористичний поліцейський міждержавний контроль або міжнародний терор, тобто характерну ознаку тоталітарного режиму.

Історія терору або тероризмування як специфічної форми політичних репресій та метод політичної боротьби, починається з глибини віків. Терор як різновид управлінського впливу на соціальну систему відомий з тих часів, коли такі системи організувалися, власне тоді, коли вони формувалися, оскільки керованість – одна з ознак соціальної системи. Терор в однаковій мірі присутній при будь якій формі організації суспільства, як специфічний прийом нав'язування або примусу до сприйняття управлінських алгоритмів. Такий управлінський прийом присутній в демократії і авторитаризмі. Навіть можна стверджувати, що сучасна демократія є цивілізованою формою терору – оскільки присутній елемент примусу меншості до виконання правил, встановлених більшістю.

Управління в будь-якому розумінні передбачає примус як керуючий вплив та формалізацію такого примусу через відповідні правові норми. Стосовно соціальних систем, управління однозначно передбачає наявність відповідної реакції на такий вплив, яка може бути позитивною, тобто соціальна система та її підсистема, що такий вплив генерує знаходяться у стані стійкої рівноваги, тобто безконфліктного існування. Такий стан може бути охарактеризований як гомеостазис. Неприйняття алгоритму соціального управління соціальною системою може провокувати соціальний конфлікт, який породжує різні форми опозиційної діяльності, як правило, протестно-екстремістські, у тому числі й терористичну діяльність. Терор, у даному розумінні, є спосіб нав'язування алгоритму соціального управління, або його окремих елементів. При цьому, слід це підкреслити, дані дії в межах конкретної соціальної системи декларуються як правові. Відповідно й боротьба з опозиційною діяльністю, в тому числі й з терористичною, проводиться за умови наявності відповідної правової регламентації. Слід відмітити закономірність – чим активніше використовуються системи примусу, тим вірогідніше активність опозиційної діяльності, результатом дій якої може бути руйнація політичного устрою з повною заміною алгоритму соціального управління. Тут ми маємо ситуацію, коли колишні опозиціонери, іноді й терористи, або інші суб'єкти терористичної діяльності займають місце правлячої еліти та змінюють алгоритм управління, іноді використовуючи систему примусу, навіть найжорстокішу за існуючу, яка діє в межах правового поля⁶.

Взаємозв'язок понять «террор» та «тероризм» очевидний⁷. Обидва походять від лат. *terror* – страх – застосування сили або загроза її застосування в політичних чи економічних цілях, що здійснює сильна сторо-

на по відношенню до слабкішої, при цьому, термін «застосування сили» у епоху інформаційного суспільства не завжди означає насильство фізичне. У наш час формою застосування сили є припис або норма права, невиконання якої тягне примусове обмеження або стягнення, тобто кінцевою метою є вплив на підсвідомість індивіда з метою його сприйняття тієї чи іншої норми права. Наприклад – норма про заборону публічного вживання алкоголю в США, за якою були притягнуті до відповідальності знаменитості, включаючи доньку президента, ефективно діє ще й тому, що за допомогою засобів масової інформації цей факт публічного покарання – фактично примусу, доведено до кожного члена суспільства. Це масований інформаційний вплив, метою якого залякування населення. Суттєво не важливо, який ступінь покарання – штраф, примусові роботи, або електричний стілець – мету досягнуто. Саме тому, справедливіше вкладати в зміст цього поняття, особливо в контексті соціального управління, саме здатність примусу до виконання тієї чи іншої норми через нав'язування віртуального страху перед відповідальністю за її невиконання. Терор – інформаційна категорія, й означає, насамперед, управлінський прийом, метою якого є осмислене відчуття ступеню відповідальності за ще не скоєний вчинок у більшості представників соціальної системи під впливом прикладів публічного покарання тих, хто такий вчинок скоїв.

На геополітичному рівні терор – примус до виконання правил, що встановила більшість (тобто сила), точніше відчуття можливості – віртуальний страх бути покараним на прикладі окремих держав або політичних систем. Сучасні дослідники форм політичного правління ревізують понятійний апарат, шукаючи пояснення результатам їх трансформацій. Якщо раніше політичні системи, які важко було назвати демократіями відносили до авторитарного, або тоталітарного типів, то сьогодні, після падіння соціалізму, все частіше говорять про «делеговані» демократії, «дефективні» демократії або «гібридні» системи, і, відповідно, псевдорежими. Слід констатувати, що під час опису еволюції державних форм управління застосовується славнозвісна тріада: демократія – авторитаризм – тоталітаризм, згідно якої деякі режими, по суті авторитарні, подають як демократичні⁸. На тлі масштабної геополітичної трансформації, поняття терору та тероризму, особливо в контексті використання державних (у межах соціальної системи) та міжнародних (міжсистемних) засобів примусу, які в більшості випадків визначають соціальну значимість таких режимів, потребують сутнісного ревізування.

Терор як соціальний процес або конкретна дія, повинен мати антитезу, діалектично протилежну дію, або соціальний процес, адекватний за функціональним або смисловим значенням, та спрямований у протилежному напрямку інформаційний вплив⁹. При цьому, аудиторія, на яку спрямовано цей інформаційний вплив, та ж сама. У нашому випадку – це форма протесту на алгоритм соціального управління, який саме й передбачає терор, як управлінський прийом. Сучасна наукова думка описує цей процес як семантичне навантаження словом «тероризм», що, на нашу думку, є неправильним.

Поняття «антитерор» більш підійшло б до характеристики такого дійства, але традиційно цим словом позначається інша дія – протидія особам які скоюють індивідуальні терористичні злочини, тобто звуться терористами. Тому логічно застосувати термін «терористична діяльність», тобто сукупну терористичну діяльність в межах окремої соціальної системи, яку спрямовано на зміну або примусову корекцію алгоритму соціального управління, що застосовується в межах даної системи. При розгляді понять терор та терористична діяльність не слід обмежувати межі соціальних систем тільки державними та міждержавними рівнями. Стосовно соціального управління, ці поняття можуть бути застосовані для будь-яких соціальних систем, в яких або між якими існують інформаційно-управлінські відносини. При цьому, використання сили системою, або її часткою, що наділена владою, відповідно й опозиційно налаштованою частиною, формують уявлення про окремий соціальний процес, який складається з двох діалектично протилежних соціальних процесів, узагальнюючою назвою для якого, за певною логікою, і має бути термін «тероризм».

Термін «тероризм» сьогодні доволі поширений, при цьому узагальненого пояснення немає. У світі існує понад сто різноманітних дефініцій, більшість яких використовуються у правовому полі для опису та кваліфікації конкретних протиправних дій. Загальна дефініція тероризму не існує і не буде знайдена у найближчому майбутньому. Проте абсурдно стверджувати, що без неї неможливо досліджувати тероризм¹⁰. Навряд чи існує якийсь інше поняття в політиці, яке викликає стільки суперечок, як поняття «тероризм». Причина не лише у природі явища, тобто в різноманітних формах тероризму, його видовимності та таємницях, якими він оточений¹¹. На нашу думку, використання поняття «тероризм» з метою формального опису певної філософської категорії є доречним та вдалим, оскільки у поєднанні з теорією соціального управління, соціально-філософська дефініція тероризму набуває універсальних властивостей та визначає сутність процесу, пов'язаного із зміною або примусовою корекцією алгоритму соціального управління із використанням феномену віртуального страху. При цьому необов'язково ці дії є протиправними та пов'язані з фізичним насильством. У даному контексті використання дефініції тероризму як філософської сутності соціального процесу дозволяє відійти від заангажованості правового тлумачення, оскільки воно залежить від характеристик політичного режиму, який це правове поле генерує.

Характерними ознаками, що дозволяють відмежувати тероризм від кримінального злочину є, по-перше, відношення до політики, питань влади, тобто алгоритму соціального управління та механізмів його реалізації; по-друге, наявність інформаційного впливу на всю соціальну систему, наслідком якого є формування віртуального страху, фобій, деморалізації тощо, що є додатковим важелем для тиску на керуючу систему. До речі, треба констатувати той факт, що керуюча система досягає такого ж результату у формуванні віртуальних фобій при реалізації політики терору простим декларуванням правових норм та ступеня відповідаль-

ності за їх порушення. На жаль, боротьба з тероризмом за сучасними стратегіями, що будуються на принципі «наси́льством по наси́льству», дуже боляче обходиться людству – число загиблих та постраждалих від світової антитерористичної кампанії постійно зростає.

Досліджуючи соціально-філософський аспект сучасного тероризму, можна дійти висновку, що тероризм треба розглядати як єдність двох діалектично протилежних соціальних процесів – нав'язування алгоритму соціального управління із використанням терору та відповідної радикальної форми реакції соціальної системи на такий примус у вигляді екстремістської або терористичної діяльності. Аналіз виключно терористичної діяльності, без урахування глибинних мотивацій, причиною яких є недосконалість алгоритму соціального управління (який, наприклад, у державі визначається правовими нормами та відповідними каральними санкціями) не відображає справжньої картини реальних подій, що унеможлиблює розробку та впровадження ефективних контртерористичних стратегій. Включення до сфери наукових інтересів соціально-філософського аспекту боротьби з тероризмом дозволить оптимізувати сучасні стратегії боротьби з тероризмом, перенести центр тяжіння у площину виявлення, попередження та нейтралізації соціальних умов, що сприяють терору та терористичній діяльності.

¹ Рыжов И. Н. Террор и терроризм в контексте теории социального управления // Проблемы безопасности личности, общества, государства: информационно-аналитический бюллетень. – 2006. – № 6. – С. 75–78.

² Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – К.: Оријани, 2000. – 448 с.

³ Daase, Christopher. "Spontaneous Institutions: Peacekeeping as an International Convention" // Haftendorn, Helga; Keohane, Robert J. and Wallander, Celeste A. Eds. Imperfect Unions: Security Institutions over Time and Space. – New York: Oxford University Press, 1999. – P. 223–258.

⁴ Сенченко М. Четверта світова війна / М. Сенченко. Тотальна війна / І. Каганець. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 102 с.

⁵ Морозов Г. И. Международный терроризм // США: экономика, политика, идеология. – 2002. – № 11–12. – С. 62–68.

⁶ Деррида Жак: деконструкция европейского мышления. Баланс. Штегмайер В. Герменевтика и деконструкция / Под ред. Штегмайера В., Франка Х., Маркова Б. В. – СПб., 1999. – С. 68–91.

⁷ Емельянов В. П. Террор и терроризм: вопросы ограничения // Право и политика. – 2000. – № 4. – С. 53–54.

⁸ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Перевод с англ. М. Б. Левина. ООО «Издательство АСТ», 2004. – 512 с.

⁹ Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.05 / В. В. Остроухов; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2001. – 36 с.

¹⁰ Крістофер Даазе. Тероризм – поняття, теорії та стратегії протидії. Результати та проблеми соціально-наукових досліджень // Насильство, влада, терор. Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2002. – № 25. – С. 26–77.

¹¹ Деррида Жак: деконструкция европейского мышления. Баланс. Штегмайер В. Герменевтика и деконструкция / Под ред. Штегмайера В., Франка Х., Маркова Б. В. – СПб. 1999. – С. 68–91.

Резюме

У статті досліджуються питання сутності тероризму як соціального процесу, а також аналізуються підходи до його визначення.

Ключові слова: тероризм, терор, терористична діяльність.

Резюме

В статье исследуются вопросы сущности терроризма как социального процесса, а также анализируются подходы к его определению.

Ключевые слова: терроризм, террор, террористическая деятельность.

Summary

The article regards the issues of terrorism as essentially a social process, analyzes the approaches to its definition.

Key words: terrorism, terror, terrorist activity.

Отримано 14.02.2012